

OD JEZIČKOG ZAMORA DO JEZIKOUMORSTVA ILI...

Eliezer Papo

...o uticaju srpsko-hrvatskog na bosanski govorni jevrejsko-španski jezik

Uvod

UXIX vijeku, na Balkanskom poluostrvu se odigrao niz temeljnih i opsežnih promjena. Srbi, Crnogorci, Bugari i Grci su postigli nezavisnost, obezbijedili stvaranje svojih nacionalnih država i omogućili preporod svojih jezika i kultura. U isto vrijeme, drugi bivši osmanski mileti, poput sefardskih Jevreja, koji nisu htjeli ili uspjeli da steknu suverenitet nad nekim dijelom bivše osmanske teritorije, smanjeni su na nebitne manjine u novim nacionalnim državama širom Balkana.

U multietničkoj Bosni i Hercegovini, postepeni kraj osmanske vladavine nije značio stvaranje nezavisne države. Kako bi uspostavile i osigurale red u zemlji iznurenoj građanskim ratom između muslimanskih zemljovlasnika i srpskih/pravoslavnih (ili hrvatskih/katoličkih) sultanovih podanika, velesile tog vremena su dale Austrougarskoj monarhiji mandat da vlada ovom zemljom u ime Sultana. Međutim, austrijski planovi su od samog početka bili nešto drugačiji, ali su tek 1906. mogli otvoreno po njima i da postupe. Habzburzi su iskoristili metež oko revolucije u Istanbulu da proglase aneksiju zemlje, što je bio potez koji je osam godina kasnije doveo do Prvog svjetskog rata. U svakom slučaju, poslije Berlinskog kongresa (1878) status Bosne i Hercegovine se bitno promijenio. Od nekadašnje najsjevernije provincije Osmanskog carstva, BiH je postala najjužnija provincija Austrougarske monarhije. Tako su Bosanci i Hercegovci bili „premješteni“ iz jedne civilizacije u drugu, a da čak nisu ni napustili svoje domove.

Kako bi utrli put budućoj aneksiji, čim su ušli u BiH, Austrijanci su započeli sa industrijalizacijom zemlje i njenim zapadnjačenjem. Uvođenje austrougarske arhitekture, masovna emigracija muslimanske populacije u Tursku i paralelna imigracija austrijske okupacione administracije potpuno su promijenili društvene okolnosti. Autohtona populacija svih "četiriju zakona" je bila podvrgnuta značajnim preobličavanjima (promjene u kulturi oblačenja, kulturi zabave, pa čak i u lingvističkim navikama). Kako su bosanski Jevreji¹ bili isključivo urbana populacija, uspjeli su relativno lako da se prilagode novom poretku. Čini se čak da su poprilično brzo naučili da više vole prosvijećeni apsolutizam Habzburgovaca od destabilizovane i decentralizovane osmanske vladavine u BiH, čije je posljednje decenije obilježio despotizam lokalne bošnjačke elite i njeno protivljenje modernizaciji Carstva uopšte, i Bosne napose. Kao i ostatak zemlje, i jevrejska zajednica je sada, preko noći, počela da usvaja zapadnjački profil. Nova kulturološka i humanitarna društva su osnovana² kao *El Progreso* (*Napredak*), *Nueva flor* (*Novi cvijet*), *La Benevolencia* (*Dobra volja*, 1892), *Humanidad* (*Čovječnost*, 1894), *La Lira* (*Lira*, 1901) i *Glorija* (*Slava*, 1903), a započeto je izdavanje prvih lokalnih jevrejsko-španskih novina *La Alborada* (*Zora*, 1900).

Lingvistička situacija bosanskih Jevreja na početku 20. vijeka

Izgubivši jedinstvo sa svojom balkanskom braćom, bosanski Jevreji su sve više morali da se oslanjaju na odnose s drugim bosanskim etno-religijskim zajednicama. Baš zbog ovog produbljenog kontakta sa svojim bošnjačkim, srpskim i hrvatskim komšijama s jedne strane, i stalnom potrebom za novim lingvističkim rješenjima koju je iziskivala neprestano promjenljiva stvarnost, srpsko-hrvatski (ubuduće najčešće SH) uticaj (ranije jako površan) je počeo da prodiru u sve sfere bosanskog jevrejsko-španskog (ubuduće najčešće JŠ), njegovu leksiku, morfologiju, fonologiju, sintaksu, pa čak i gramatiku. U sljedećoj etapi SH je postepeno evoluirao iz spoljnog u unutrašnji uticaj, pošto je (postavši jezik mlađih generacija BiH Jevreja) prestao da bude samo jezik komšija. Za usvajanje SH kod jevrejske djece je prvenstveno bilo zaslužno uvođenje obaveznog državnog osnovnog obrazovanja. Ovo nije predstavljalo samo prekid 400-godišnje jevrejske obrazovne autonomije u BiH (od ovog trenutka na dalje tradicionalno jevrejsko obrazovanje je bilo ograničeno na časove vjeronauke u državnim školama ili sinagogi), već i kraj ekskluziviteta jevrejsko-španskog u bosanskom jevrejskom mikrokosmosu, pošto je jezik na kom se predavalo u državnim

školama bio *landessprach*, jezik zemlje – to jest SH. Prva generacija bosanskih Jevreja obrazovanih u državnim školama bila je jednojezična sve do polaska u školu, a završila je osnovno obrazovanje poprilično dvojezična. Mnogi od njih su zadržali tipično jevrejske probleme sa SH (kao što su greške u padežima ili akcentu) čitavog života, što ih je stigmatizovalo kao neizvorne govornike. Ništa manje nije važna ni činjenica da je za mnoge ljude ove generacije, SH postao jedini jezik na kome su čitali (a, nerijetko, i jedini jezik kojim su pisali), dok je jevrejsko-španski postepeno sveden na intimu doma ili jevrejskog okruženja. Kad su pripadnici ove generacije i sami postali roditelji, većinom su odabirali da sa svojom djecom govore SH, ne bi li ih što bolje pripremili za državnu školu i pomogli im da izbjegnu probleme s akcentom, koji su im samima svojevremeno predstavljali zapreku u napredovanju.

Tako, u međuratnom periodu, u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca koja je kasnije postala Kraljevina Jugoslavija, pojavila se nova generacija bosanskih Jevreja kojim je bilo lakše i prirodnije da govore SH nego JŠ. Međutim, kako su skoro svi još uvijek imali jednojezične bake i dede (s posebnim akcentom na bakama), svi su i dalje odlično razumjeli JŠ, iako su mnogi imali jako ograničen vokabular na istom. Odlomak iz priče *Aparežos* („Pripreme“), koju je napisao Ribi Avram Romano „Buki“³ a objavljena je u *Jevrejskom životu* 1924, odlično ilustruje ovaj fenomen:⁴

Jevrejsko-španski tekst	Prevod:
<p>Berta: Diz <i>mama</i>⁵, ki muestru tata es bueno. Kuando <i>god</i>⁶ li alesensjan las <i>prilikas</i>⁷, el ja ti da. Dainda si tu apanjavas a el ansina, kuandu sta <i>raspoložen</i>⁸, ki mi de para una boa di seda kun franznas, ki si jevan agora in la <i>zabava</i>! Di kvandu ki estu es la <i>želja</i> mija.</p> <p>Rivka: Deša agora. Avagar, avagar tod u ja virna. Sino luke es ki ti ija dizir? A! Ti keru ver agora komo ti vas amostrar en el pasatiempu. Mira kun Silvio⁹ kuantu manko di star. Prikura di pasar el tiempo, kuantu mas pudes kun otros. El si va murir di <i>mukas</i>¹⁰. Si li va a revolver el selu, i stonses mas muču ti va kerer.</p>	<p>Berta: Jel’de mama, da je naš tata dobar. Kad god mu dozvoljavaju prilike on ti da. Još kad bi ga uhvatila ovako, kad je raspoložen, da mi za jedan svileni šal sa resama, kakvi se sad nose na zabavama! Otkad mi je to želja.</p> <p>Rivka: Pusti sad. Polako, polako i sve će doći. Nego, šta sam ti pošla reći? A! Da te vidim kako ćeš se pokazati na zabavi. Gledaj da što manje budeš sa Silvijom. Nastoj da što je više moguće vremena provedeš s drugima. On će umrijeti od muke. Okreneću mu se mozak, i onda će te sve više voljeti.</p>

<p>Berta: Uf, <i>mama</i>¹¹, baš sos tu <i>čudnovata</i>. Tu mus keris a mozotras <i>sporedijar</i>¹² istesu komo i Tolstoj. Jo agora sto meldandu un livru suju. Vjeras luke dzi: "Todas las mučačas son unas <i>stupicas</i>¹³. Kvandu la mučača si <i>dočereja</i>¹⁴ i sali a la kaj, es ki ja si <i>zapnijo</i>¹⁵ la <i>stupica</i>. Kvandu algun mansevu enpesa a <i>hofirjarli</i>¹⁶, es ki ja li migijo il kezu di adjentru di la <i>stupica</i>. Kvandu spoza il mansevu, estonsis ja entro in la <i>stupica</i> i kvandu si <i>vjenčeja</i>¹⁷, istonsis ja si sero."</p>	<p>Berta: Uf, mama, baš si ti <i>čudnovata</i>. Ti hoćeš da nas uporediš isto kao i Tolstoj. Ja sad čitam jednu njegovu knjigu. Da vidiš šta kaže: "Sve djevojke su <i>stupice</i>. Kad se djevojka dočera i izađe na ulicu, onda se zapela <i>stupica</i>. Kad neki mladić počne da joj hofiria, onda mu je izmrvila sir u <i>stupicu</i>. Kad se mladić vjeri, onda je upao u <i>stupicu</i>, a kad se vjenča, onda se zatvorila [<i>stupica</i>]."</p>
<p>Rivka: Estu sta buenu. Importa vuoztras soš las ratoneras, i lus mansevus son lus ratunis. Dizmi tu a mi, stuvu kazadu esti Tolstoj?</p>	<p>Rivka: To je dobro. Šta ima veze, vi ste mišolovke, a mladići su miševi. Reci ti meni, je li bio oženjen taj Tolstoj?</p>
<p>Berta: Estu jo no se. Sino solu ti se dizir, ki lus livrus sujus a mi muču mi <i>zanimejan</i>¹⁸, i sjempre jo <i>rado</i>¹⁹ lus maldo. I agora čim skapu di alevantar esta meza, vo azer las kamas, i ilugo vo tumar esti livru, ki stanoče mi kali skaparlu. Ja ti maldava gritandu, ki sjentas i tu <i>mama</i>, ma tu ilugo ti durmis.</p>	<p>Berta: To ti ja ne znam. Nego ti samo znam reći, da me njegove knjige mnogo zanimaju, i uvijek ih rado čitam. I sad, čim završim s raspremanjem stola, razastriječu krevet, i odmah ću uzeti tu knjigu, jer večeras treba da je završim. Čitala bih ti ja glasno, da i ti mama čuješ, ali ti odmah zaspeš.</p>
<p>Rivka: No keru jo sintir pur il kezu i las ratunerar.</p>	<p>Rivka: Neću da slušam o siru i mišolovkama.</p>
<p>Berta: Vejjs <i>mama</i> komo sos? Tu di todo ti <i>rugejas</i>²⁰. Si tu savijas, ki grandi filosof, ki es esti Tolstoj! El mundu enteru lo <i>hvaleja</i>²¹.</p>	<p>Berta: Vidiš, mama, kakva si? Ti se svemu rugaš. Da samo znaš koji veliki filozof je taj Tolstoj! Cijeli svijet ga hvali.</p>
<p>Rivka: E, ja kali ki seja grandi filosof, abasta ki li kvadro tantu.</p>	<p>Rivka: E, mora biti veliki filozof, čim mu je tako pasalo.</p>
<p>Berta: Es dibaldis luke jo a ti avlu, kvandu tu nunka no puedis <i>shvatijar</i>²² luke keru ser Tolstoj</p>	<p>Berta: Džaba je što ti ja pričam, kad ti nikad ne možeš shvatiti šta znači biti Tolstoj!</p>

Romano ovdje nudi izvanrednu karikaturu razgovora između majke i kćerke u bosanskom jevrejskom domu tog vremena. Lingvistički okvir je jevrejsko-španski, ali kćerka ne može da govori JŠ bez jakog leksičkog miješanja SH.

Očigledno je da je navikla da više govori SH – i, s toga, SH riječi joj prve padaju na pamet. Međutim, njena rečenica je i sintaksički i gramatički, bez sumnje, još uvijek JŠ rečenica. Slovenski uticaj je skoro isključivo leksički, pa se bespriekorno i automatski prilagođava jevrejsko-španskom i apsorbuje u JŠ gramatički sistem. Uprkos očiglednoj karikaturnoj prirodi ovog odlomka; on je, ipak, i poprilično realističan, budući da dobro podvlači razlike između generacija. Od ukupno 27 SH riječi, samo jednu koristi majka, dok 26 koristi kćerka (jedna od njih: *stupica* – „mišolovka“ pojavljuje se četiri puta

u tekstu). Jedini majčin slavizam: *murir di mukas* pojavljuje se u kontekstu kalkiranja SH izraza: *umrijeti od muke*. Ovakve pozajmljenice su bile tipične za tradicionalni bosanski JŠ. Mnogi SH izrazi su potpuno ili djelimično prevedeni na JŠ, postajući dio njegovog leksičkog fonda. „Problem“ kod nove generacije sastojao se u činjenici da oni već više nisu posezali za SH samo zbog korisnih izraza koji nisu postojali u JŠ, već čak i u slučaju običnih svakodnevnih riječi kao što su *mama, tata, raspoložen, želja* itd.²³ Gore pomenuti odlomak veoma jasno pokazuje da kćerka ipak zna sva pravila JŠ, te da ga savršeno dobro razumije. Međutim, na ličnom nivou, prirodnije joj je i lakše da govori SH. To je njen prevashodni jezik, i on joj nameće asocijacije i rječnik. Kod majke je situacija potpuno obrnuta. Ona razumije kćerkine srbo-kroatizme, ali nema potrebu da ih i sama koristi. Sljedstveno, ona mijenja srpsko-hrvatske riječi *zabava* i *stupica* njene kćerke za jevrejsko-španske riječi *pasatiempu* i *ratonera*.

Odgovor bosanskih Sefarda na lingvistički izazov ovog vremena

Romano je bio član *Sefardskog kruga*, grupe sarajevskih intelektualaca koji su pokušali da se bore i sačuvaju jevrejsko-španski jezik i kulturu od zaborava, prvenstveno tako što su nastavili da koriste jezik u književnosti. U međuratnom periodu Sarajevo je bilo čuveno utvrđenje *Sefardskog pokreta*, čiji je glavni cilj bio da pruži sefardsku alternativu aškenazo-centričnom cionizmu.²⁴ Aktivnosti *Sefardskog kruga* su bile usko povezane s ideologijom ovog *Sefardskog pokreta*.²⁵ Kao dio njihovog pokušaja da stvore savremenu zapadnjačku književnost na JŠ, ili makar da očuvaju sefardski jezik i vrijednosti putem književnosti, vodeći bosanski sefardski intelektualci (kao što su Ribi Avram Romano, dr Samuel Romano,²⁶ Laura Papo „Bohoreta“,²⁷ Benjamin Pinto, Moni Finci, Jošua Izrael²⁸ i drugi) pisali su mnoštvo predstava, novela, i kratkih priča na JŠ. Neki od ovih intelektualaca (npr. Avram Romano i Benjamin Pinto) su dijalektalni pisci *par excellence*. Drugi (kao što je Bohoreta)²⁹ su pokušavali da ponovo stvore savremeni nad-dijalekatski književni JŠ koji bi lako mogli razumjeti svi Sefardi iz bivših osmanskih zemalja. Međutim, u oba slučaja njihovi pisani radovi otkrivaju (ponekad putem jezički izmiješanih dijaloga, a ponekad, opet, putem nenamernog kalkiranja sa SH) zapanjujući nivo slovenskog uticaja na sve stratume lokalnog JŠ,³⁰ počevši sa leksikom i sintaksom sve do morfologije

i fonologije. Ovaj članak analizira fonološki, morfološki, morfosintaksički, sintaksički i leksički uticaj SH na JŠ,³¹ onako kako ovaj (svjesno ili nesvjesno) dolazi do izražaja u književnosti *Sefardskog kruga*.

Fonološki uticaj

Čini se da bi fonološki uticaj na bosanski govorni JŠ trebalo ograničiti na sklonost ka palatalizovanju eksplozivnih zadnjonepčanih suglasnika [k] i [g] poslije palatalnog akcentovanog samoglasnika [i]. Ova sklonost je tipična za deminutivne sufikse *iko/ika/ikos/ikas* koji se obično u bosanskom govornom JŠ izgovaraju kao *ikjo/ikja/ikjos/ikjas*, što lijepo ilustruju sljedeće riječi: *ermanikjos*,³² *kulčanidikjo*,³³ *palikjo*,³⁴ *perikjo*,³⁵ *sorvikjo*,³⁶ *tasikja*,³⁷ *vizinikjas*.³⁸ Ne palatalizuje se svako [k] i [g] koje prate palatalno akcentovano [i], ali je ovaj fenomen ipak poprilično obuhvatan i može se primjetiti u svim stratumima JŠ leksike bez obzira na porijeklo ili prirodu riječi. Primjenjiv je i na osmanske pozajmljenice (na primjer *tefterikjo*)³⁹ kao i na srpsko-hrvatske (kao u riječima *zelenikjas*⁴⁰ ili *javanikjus*),⁴¹ **na imenice** (kao u gore pomenutim primjerima), pridjeve (kao *rikjo*,⁴² *pretikja*,⁴³ *haraganikja*,⁴⁴ *čikjo*,⁴⁵ ili *ombligju*,⁴⁶ *pingja*⁴⁷) ili na glagole (*bendigja*⁴⁸ - oblik subjunktiva, 3. l. jed. glagola *bendizir*; *didju* – 1. l. jed. prezenta indikativa glagola *dezir* i oblik subjunktiva istog glagola za treće lice jednine *didjan*).⁴⁹ Takođe, veoma je čest među hipokoristicima (bez obzira na jezik iz kog potiču): *Merkadikja*,⁵⁰ *Mošikjo*, *Rafikjo*, *Nisimikjo*,⁵¹ *Petrikjo*, *Jovikjo*.⁵²

Morfološki uticaj

Istraženi korpus pokazuje jedan jedini primjer morfološkog uticaja srpsko-hrvatskog jezika na govorni bosanski JŠ: neutralizaciju roda u ličnim zamenicama u prvom i drugom licu množine.

Za razliku od tradicionalnog JŠ koji razlikuje lične zamenice muškog roda u prvom i drugom licu množine (*mozotros* i *vozotros*) i lične zamenice ženskog roda (*mozotras* i *vozotras*), u SH ne postoji rod u prva dva lica množine. U „Bohoretinim“ djelima, ova razlika se stalno neutralizuje. Na primjer, u predstavi *Avia de ser* (u scenama gde učestvuju tri lika: majka i dve kćerke), Sara (jedna od kćerki) kaže majci: „Ajdi, mana, kantimos – i *mozotros*

vamos akompañar”⁵³ ili: “No se spante por *mozotros*, mana!” dok druga kćerka, Rahela, dodaje: “*Mozotros* no bivimos en tierra de Moros!”⁵⁴ U drugoj predstavi, Esterka, glavni lik po kom je predstava dobila ime, objašnjava svojoj nećaki: “Ves, Linda, cuando entro esta senjora, del paso ke izo, del ožada ke ečo, jo supe en su momento ke no va merkar nada! *Mozotros* huemos en una klasa [...]” U istoj predstavi, Rikica (Esterkina stažistkinja) kaže: “A las senjoras amas ja les pasa, ja se ulvidan, se sakuden enriva de *mozotros* las lavoraderas y las čikas.” Ova neutralizacija razlikovanja roda je karakteristična za sve Bohoretine predstave. U *Tiempos pasados*, glavni ženski lik, Žusta, kaže: “Salga mi enemigo komo salimos *mozotros* las mužeris!”⁵⁵ U predstavi *Hemandat/Suegra ni de baro buena*, dva ženska lika, Dona i Palombi se prepiru o tome koju ulogu bi srce trebalo da igra u svetu moderne žene. Dona pita Palombi: “I onde vos se topa a *vozotros* el korason?” - a Palombi odgovara: “Asu lugar komo y a *vozotros* las idealistas. Solo ke *mozotros* no lo ečamos tanto e este korason tyran! Ke salte, ke sufru, ke jore – *mozotros* adelante, bivimos y no mos dešamos amargar de el!”⁵⁶

Ovaj fenomen se može povezati s posebnim SH uticajem na ovu spisateljicu pošto se drugi autori *Sefardskog Kruga* drže tradicionalnog razlikovanja roda ličnih zamenica u JŠ u prvom i drugom licu množine. U već citiranom odlomku od Romana, zapažamo kako Berta govori majci: “Tu mus keris a *mozotras* sporedijar [...], na šta majka odgovara: “Importa *vuoztras* soš las ratoneras [...]”

Morfosintaksički uticaj

Što se tiče morfosintaksičkog uticaja srpsko-hrvatskog jezika na bosanski govorni JŠ, istraženi korpus svjedoči o jednom uticaju te vrste: upotreba nepravog objekta kod kog funkciju vrši zamenica kao oblika subjektivne ocene. U bosanskom govornom SH, nepravi objekat kod kog funkciju vrši zamenica (*meni/ mi, tebi/ti, njemu/mu, nama, vama, njima*), pored svoje uobičajene uloge takođe se koristi i za pokazivanje naklonosti ka sagovorniku. Lokalni JŠ je usvojio ovo semantičko pomeranje, a nepravi objekti kod kojih funkciju vrši zamenica (*me, te, le, mos, vos, les*) takođe se koriste za pokazivanje naklonosti. Ovo je jedan od najinteresantnijih uticaja bosanskog govornog SH na bosanski govorni JŠ. Ispod se nalaze neki primjeri sa navedenim SH paralelama:

JŠ Alas skundidas, el rubi ke ambizava a los kunjadikos, me ečava muestras i čap čup, čap čup *te* embezo yo a meldar [...] ⁵⁷

SH [...] i malo po malo, malo po malo naučim *ti* ja da čitam [...]

U ovom, kao i u pratećim primjerima, nepravi objekat kod kog funkciju vrši zamjenica *te* ili *ti* ne bi trebalo shvatiti u njegovom uobičajenom značenju, već prije kao riječ od milošte: „i malo po malo, malo po malo, naučim *ti* ja da čitam“.

JŠ Mozotros *te* tanjimos esta plata sin azer guzma unas 50 vezes! ⁵⁸

SH Mi smo ti svirale tu ploču, bez pretjerivanja, nekih 50 puta.

JŠ Esto *te* es el arte anónimo [...] ⁵⁹

SH To *ti* je anonimna umjetnost [...]

JŠ Esto *te* es como el soldado desconesido ke kaje a la guera! ⁶⁰

SH To *ti* je kao neznani junak koji pogine u ratu!

JŠ Jo *te* so estesa! ⁶¹

SH Ja sam *ti* ista!

JŠ Esta *te* es guerfana. ⁶²

SH Ta *ti* je siročće.

Nepravi objekat *me/mi* može da vrši istu funkciju, primjer:

JŠ Alkavo no *me* gostates del amanet de konjada Riketa! ⁶³

SH Na kraju *mi* ne proba maksuziju jetrve Rikete!

Sintaksički uticaj

Sintaksički uticaj srpsko-hrvatskog na bosanski govorni JŠ se uglavnom tiče kalkova–doslovnih prevoda SH izraza. U korpusu postoji mnoštvo primjera. Odabrao sam samo nekoliko: na primjer, JŠ izraz *por inat* je preveden SH *za inat*, kao što se može videti u primjeru „Todo esta komo ečado en bašo *por inat!*“.⁶⁴ JŠ izraz *ser majmun de alguno* je preveden SH *biti nečiji majmun*, kao što se može videti u primjeru: “Majmun vuestro so? (Jesam li ja vaš majmun?)”.⁶⁵ U govornom SH, pridjevi *lijepo* ili *dobro* se mogu upotrebljavati kao prilozni, kao u primjerima *lijepo se naljutiti* ili *lijepo se sporazumjeti*. Bosanski govorni JŠ je usvojio ovu konstrukciju kao što svjedoče sljedeći primjeri:

JŠ Ala mansevez ja mos supimos i mozotros *hanino araviar*, ke enčapetar, ke gritos.⁶⁶

SH U mladosti smo se i mi znale *lijepo naljutiti*, koje svađe, koja galama.

JŠ En una viene una dama, se *dešo hanino servir*, la patrona se da a la pena kon ea, ora, ora i media – i se va, oj no me puedo dečizar ja vinire otro dia [...]⁶⁷

SH Istom, dođe jedna gospođa, *dade se lijepo* poslužiti, gazdarica se potruđi oko nje [...]

JŠ Jo ja me *di hanino* a entender kon ea!⁶⁸

SH Ja sam se *uspjela lijepo* sporazumjeti s njom.

JŠ Sež anjos pasateš la ora eñdunto, ja vos *koneseš hanino* las manjijkas.⁶⁹

SH Šest godina se zabavljate, *dobro si poznajete* narav.

U bosanskom govornom SH, glagol *skakati* se ponekad koristi sa značenjem „potruditi se“. Odatle potiče posebna pogrđna opaska *sve da skačeš* čije je značenje usmjereno ka naglašavanju nevjerice da će neko uspjeti nešto čak i ako se potruđi. Ovaj izraz je takođe kalkiran u bosanski govorni JŠ:

JŠ Gritar no te kero, ja sos mansevo para la hupa, mežor es no dar en el ožo de la Juderia, si medras nam de kufer – no te dan novia *si saltas* barminam!⁷⁰

SH [...] neće ti dati mladu *sve da skačeš*, gluho bilo!

SH izraz *ništa se ne dopadati* je kalkiran u JŠ kao *no estar nada agradando* (kao u primjeru: “Esta tose minuda *no me esta nada agradando*”⁷¹ / “Ovaj sitni kašalj *ništa mi se ne dopada*.”), dok je izraz *držati se principa* kalkiran kao *detenerse de principes* (kao u primjeru: “Delantre del Dio, de la gjente por esteso devemos dar ripuesta, por esta alma sin pekado, i de estos *principes mos kale detener* i de nada otro”⁷² / “[...] tih nam se *principa valja držati* i ničeg drugog”). Ovdje treba naglasiti da riječ *principes* u posljednjem primjeru nije množina JŠ *prinicipe* („princ”), već potječe od SH germanizma: *princip*.

Leksički uticaj/ Imenice

Jedno od opštih pravila kod leksičkog uticaja srpsko-hrvatskog na bosanski govorni JŠ je da se imenice koje se završavaju na samoglasnik [a] identifikuju kao da su ženskog roda, a shodno tome dodaje im se određeni ili neodređeni član zavisno od mesta koje zauzimaju u rečenici, kao u sljedećem primjeru: “Koriendo, le kaje *la beba*, Dona la alevanta – la čika kaje kansada enbašo, ve *la beba* onde Dona i se le empesa aserkar avagar, avagar”⁷³ ili “Jo ki sinti estu, ja mi fizi *una bivulica*.”⁷⁴ Kao što možemo videti u posljednjem primjeru, fonološke tendencije karakteristične za bosanski govorni JŠ, kao što je zatvaranje neakcentovanog samoglasnika [o] u [u], takođe se odnose i na pozajmljenice iz SH. JŠ riječ *bivulica* potiče od SH riječi *bivolica*. Isto se odnosi i na tendenciju „zatvaranja” neakcentovanog samoglasnika [e] u [i]: “Ah, *nivolja*, mi fižitju, *nivolja* [...]”⁷⁵ JŠ riječ *nivolja* je zapravo SH *nevolja*. Obično se i u samom SH smatra da su imenice koje se završavaju na [a] ženskog roda. Ponekad, vjerovatno zbog očigledne muške prirode pojma, kao na primjer u slučaju riječi *tata*, bez obzira na završetak [a], riječ se identifikuje kao da je muškog roda. Vjerovatno iz istog razloga, ista identifikacija se zadržava i u JŠ: Mi *tata*! Mi *tata* kerido.⁷⁶ Imenice koje završavaju suglasnikom se obično identifikuju kao imenice muškog roda. Ponekad se zadržava SH oblik, ali u mnogo slučajeva morfema [o], koja se u JŠ upotrebljava za označavanje muškog roda, se dodaje imenicama muškog roda koje se završavaju na suglasnik, kao što se može videti u sljedećem primjeru: “A

estos anjos estan los mansevikos como los *bivolos!*⁷⁷ *Bivol* je SH riječ kojoj je dodata morfema [o] za „maskulinizaciju“, zajedno s morfemom [s] za množinu, kao i određeni član za imenice muškog roda u množini: *los*. U nekim riječima, kao što je *čabru* koja potiče od SH riječi *čabar*, ne dodaje se samo morfema za muški rod [o], već se takođe javlja i sinkopa (neutralizovanje samoglasnika [a]). Pravila koja se koriste u ostatku JŠ leksike se primenjuju i na slavizme koji se u njoj nalaze. Tako, na primjer, deminutiv imenica muškog roda se pravi dodavanjem sufiksa *iko/ikjo*, kao što se može videti u sljedećim primjerima: “Agora les vo fazer un fenti, si esto no ajuda les vo ečar *čabriko* de agua jelada – veras saltar!”⁷⁸ – ili “Si ti eče este *čabrikjo* de agua fresca, luego te se va fujir, amor y algo otro.”⁷⁹ U etnonimu *javanikjus* (kao u primjeru: “Son buenos lus *javanikjus*.”),⁸⁰ koji bosanski Sefardi koriste za označavanje svojih srpskih/pravoslavnih komšija,⁸¹ pored morfeme za muški rod [o], sufiksa za deminutiv [ikju] i morfeme za množinu [s], možemo primjetiti asimilaciju samoglasnika [o] u prvom slogu u samoglasnik [a] (*Jovan* – *Javan*), verovatno zbog uticaja drugog samoglasnika [a] koji prati suglasnik [n].

JŠ nema nijedan padež, dok SH ima sedam. Većina SH pozajmljenica u JŠ su usvojene u nominativu. Međutim, ponekad, iz još nepozatih razloga, govornici JŠ radije biraju oblik genitiva, kao na primjer u riječi *kolo* (gen. *kola*). Kako u JŠ posljednja morfema određuje rod imenice, a oblik genitiva od *kolo-kola* se završava na samoglasnik [a], SH imenica srednjeg roda *kolo* je postala imenica ženskog roda *kola* u JŠ: “Empesan kon las tamburas a tanjer Tija Merkada balja por esteso en medio de la “kola”, se va y torna despues de poko kon un grande tifzin de zelena, ea la pone enriva la kavesa y balia en medio de la *kola*.”⁸² Ponekad pozajmljenice ulaze u JŠ u obliku deminutiva, kao u sljedećem primjeru: “*Mamica, mamica* mia, me ija murir de eskarinjo.”⁸³

Pridjevi

Kod usvajanja SH pridjeva koji se završavaju na suglasnik u JŠ, bosanski Jevreji imaju sklonost da ih apsorbuju zajedno s originalnim rodом. Pošto se u SH pridjevi muškog roda mogu završavati na samoglasnik [i] (završetak karakterističan za JŠ pridjeve bez roda, kao što su *grande* ili *verde*), završetak [i] se u procesu apsorpcije obično mijenja morfemom [o] tipičnom za muški rod u JŠ, kao u primjeru: “Puedi ser ni il maridu rogjenu no mirisjo esti regalú ansina

amurozu di alma i di kurason."⁸⁴ *Rogjenu* je JŠ adaptacija SH pridjeva *rođeni*. Kod JŠ pridjeva *čudu*, (kao u primjeru "[...] mi stuvu muj *čudu*")⁸⁵, koji se razvio od SH prideva *čudno*, nije bilo potrebno dodavanje morfeme za rod [a], pošto se u jeziku izvorniku završava na [o]. Ipak, zbog promjene akcentuacije, suglasnik [n] je ovde postao mekši i neutralizovan. Pridjevi u JŠ se nikad ne završavaju na [dno/dnu], dok se particip u JŠ (koji se često koristi kao pridjev) uvijek završava na [do], kao u *avlado*, *kerido*, *fuido*.

Glagoli

U gore pomenutom iskarikiranom Romanovom odlomku nalazi se devet glagola koji potiču iz SH: sporedijar, dočerear, zapnijar, hofirijar, vjenčear, zanimear, rugear, hvalear, shvatijar (od SH usporediti, dočerati, zapnuti, hofirati, vjenčati, zanimati, rugati, hvaliti, shvatiti). Svi ovi glagoli su apsorbovani u gramatički sistem JŠ i dodati I grupi glagola (*AR*). Uvijek se primjenjuju ista pravila: SH infinitivnu morfemu *iti/ati/uti* zamenjuje JŠ infinitivna morfema *EAR*. Zbog svojstvenih fonoloških odlika bosanskog JŠ, ranije pomenuta morfema se u ovom dijalektu obično izgovara kao *IAR/IJAR*, kao što se može videti u primjerima iz samog citiranog odlomka. Od devet glagola, tri se u tekstu nalaze u infinitivu, a u sva tri se JŠ morfema *EAR* izgovara kao *IJAR*: *sporedijar*, *hofirijarli*, *shvatijar*. Dodavanjem ove JŠ morfeme ovi glagoli se svrstavaju u I glagolsku grupu. Od sad pa nadalje, ovi glagoli se mijenjaju kroz sva vremena i lica kao i svi ostali glagoli ove grupe. Tako, pored već pomenuta tri glagola koji se u tekstu nalaze u infinitivu, citirani odlomak sadrži jedan glagol u drugom licu jednine prezenta (*rugejas*), tri glagola u trećem licu jednine prezenta (*dočereja*, *vjenčeja* i *hvaleja*), jedan glagol u trećem licu množine prezenta (*zanimejan*) i jedan glagol u trećem licu jednine prostog prošlog vremena (*zapnijo*). Detaljnije izlaganje fonoloških i morfoloških mutacija koje su se javljale u nekim primjerima prevazilazi skromne ciljeve ovog članka.

Prilozi

Pri usvajanju SH priloga koji se završavaju na suglasnik u JŠ, bosanski Jevreji su skloni dodavanju morfeme za rod [o] koja u bosanskom JŠ često postaje [u], kao u sljedećim primjerima: "Ma *zaludu*; no li ajuda la boka di alvar in blahu,"⁸⁶ ili "ja apruvi sjen kozas, *zaludu*, mi kirida, todu *zaludu*,"⁸⁷ pri čemu je *zaludu* JŠ adaptacija SH riječi *uzalud*.

Zaključak

Pisana djela članova *Sefardskog Kruga* pokazuju opsežan uticaj SH na govorni bosanski JŠ u sve tri međuratne generacije (djedove, sinove i unuke) na svim lingvističkim nivoima, to jest na fonološkom, morfološkom, morfosintaksičkom, sintaksičkom i leksičkom nivou. Fonološki uticaji su približno isti u sve tri starosne grupe. Morfološki uticaji se mogu naći samo u djelima jednog autora ("Bohoreta") i čini se da ne predstavljaju opšti razvitak bosanske varijante JŠ. Čini se da su morfosintaksički uticaji o kojima je iznad raspravljano karakterističniji za govor starijih žena nego za druge dvije starosne grupe, ili za "muški govor" uopšte. Sintaksički uticaji su tipični za sve starosne grupe, ali djeluje da su leksički uticaji bili mnogo svojstveniji unucima od očeva i djedova. U svakom slučaju, sama činjenica da su ovi uticaji prihvaćeni u gramatički sistem jevrejskošpanskog, a da ga pritom nisu uništili ili zamijenili, pokazuje veliku vitalnost i fleksibilnost JŠ. Ove dvije odlike su bile dovoljne da mu obezbjede opstanak kao etničkom jeziku. Da nije bilo hrvatske okupacije BiH tokom II Svjetskog rata, u toku koje su pobornici velikohrvatskog projekta pobili devet desetina bosansko-hercegovačkih Jevreja, umiljavajući se svojim njemačkim pokroviteljima i grabeći imovinu pobijenih, jevrejsko-španski bi još uvijek bio svakodnevni dio jezičkog šarenila bosansko-hercegovačkih gradova. Tako je još jedanputa u ljudskoj istoriji genocid urodio i lingvicidom.

¹ Za istoriju bosanskih Jevreja prije austrijske okupacije, vidi Moritz Levy, *Die Sephardim in Bosnien, Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkanhalbinsel*, Nachdruck der Ausgabe von 1911; Klagenfurt: Wieser Verlag, 1996. Knjiga je takođe prevedena na srpsko-hrvatski: *Sefardi u Bosni*, Sarajevo: Bosanska biblioteka, 1996. Za istoriju bosanskih Jevreja u periodu između dva svjetska rata, vidi: Avraham Pinto, *Jevreji Sarajeva i BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

² O različitim jevrejskim društvima u Sarajevu, vidi Avram Pinto, "Jevrejska društva u Sarajevu," *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1966, 173 – 188.

³ Za Romanovu bibliografiju, vidi Muhamed Nezirović: *Jevrejsko-španjolska književnost* (Sarajevo: Institut za književnost, Svjetlost, 1992), 573 - 585.

⁴ Num. 40, str. 4.

⁵ Principi apsorpcije SH imenica u JŠ su obrađeni u odjeljku *Leksika/imenice*.

⁶ SH: *god*. Prema *Etimologijskom riječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* od Petra Skoka, Zagreb: JAZU, 1971, značenje riječi je „svetkovina... praznik, imendan, annus, koliko uzraste drvo u godinu dana“, a može se dodati upitnim zamenicama kao što su *tko, što, koji, čiji, kakav, kako, gdje, kad i dok* u značenju koje ima engleska riječ *ever* u rlativnim zamenicama *whoever, whatever, whichever, however, wherever* or *whenever*. Ovi SH oblici su inspirisali sljedeće hibridne kalkove u JŠ: *kuandungod* („kad god“), *kengod* („ko god“), *lukegod* („šta god“) ili *ondigod* („gde god“).

⁷ Iz SH: *prilika* (im. ž.r.) + [s], JŠ morfema za građenje množine imenica koje se završavaju na suglasnik.

⁸ Principi apsorpcije SH pridjeva u JŠ su obrađeni u nastavku dijelo pomenutoj u fusnoti 5.

⁹ Postoji čak i onomastička razdjelnica između ove dvije generacije. Dok roditelji Šimon i Rivka imaju hebrejska imena, djeca nose evropska imena: Berta i Silvio.

¹⁰ Iz SH: *muka* (im. ž.r.) + [s], JŠ morfema za građenje množine imenica koje se završavaju na suglasnik.

¹¹ SH: *baš* (interno SH lingvističko pomjeranje od originalnog značenja riječi *baş* u osmanskom turskom koja je u originalnom jeziku značila „glava“).

¹² Iz SH: *usporediti* (gl.) Principi apsorpcije SH glagola u JŠ su obrađeni u trećem paragrafu.

¹³ Iz SH: *stupica* (im. ž.r.) + [s], JŠ morfema za građenje množine imenica koje se završavaju na suglasnik.

¹⁴ Iz SH: *dotjerati se*, vulgarni oblik: *dočerati se* (gl.)

¹⁵ Iz SH: *zapeti* (gl.)

¹⁶ Iz SH: *hofirati* (gl.) (pozajmljenica iz nemačkog *hofieren* – udvarati se, dodvoravati se, umiljavati se, podilaziti kome).

¹⁷ Iz SH: *vjenčati se* (gl.)

¹⁸ Iz SH: *zanimati* (gl.)

- ¹⁹ Principi apsorpcije SH priloga u JŠ su obrađeni u četvrtom paragrafu.
- ²⁰ Iz SH: *rugati se* (gl.)
- ²¹ Iz SH: *hvaliti* (gl.)
- ²² Iz SH: *shvatiti* (gl.)
- ²³ Upotreba riječi *zabava* se može objasniti činjenicom da je ovo bio zvaničan naziv događaja, pa bi u takvoj situaciji bilo najnormalnije da dvojezična osoba „citira“ na izvornom jeziku.
- ²⁴ Za više informacija na ovu temu, vidi Cvi Loker, “Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji,” *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, zbornik 7, Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej, 1997, 72-79.
- ²⁵ Na temu ideologije ovog pokreta, vidi manifeste koje su napisali članovi: A. Ješua Kajon, “Sefardi do danas,” *Biblioteka Esperanza*, (Zagreb: Esperanza, 1927), 19-32 i Samuel Kamhi, “Sefardi i sefardski pokret,” *Biblioteka Esperanza*, (Zagreb: Esperanza, 1927), 3-18.
- ²⁶ Za kratku biografiju dr Samuela Romana, vidi zabilješku Cvija Lokera u uvodu u Romanov *Dictionnaire judéo-espagnol parlé – français – allemand, avec une introduction sur la phonétique et sur la formation des mots dans le judéo-espagnol* (doktorska disertacija, Univerzitet u Zagrebu, 1933), koji je izdat u Jerusalimu 1995, Misgav Yerushalayim.
- ²⁷ Za više informacija o njenoj biografiji s bibliografijom, vidi Eliezer Papo, “Hayeha umifala ha-sifrut shel Laura Papo Bohoreta, ha-mahazait ha-sefaradit-yehudit ha-rishona” („Život i opus Laure Papo Bohorete, prvog jevrejsko-španskog ženskog dramopisca“, hebr.), *El Prezente* 1 i *Mikan*. 8 (2007), str. 61 – 89.
- ²⁸ Za Pintinu, Fincijevu i Izraelovu bioibliografiju, vidi Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, 600-605; 615- 616; 557-560.
- ²⁹ Za više informacija o Bohoretinoj lingvističkoj politici, vidi: Eliezer Papo, “Mishnata ha-leshonit shel Laura Papo Bohoreta behekshera ha-histori ve-ha-hevrati” („Lingvistička politika Laure Papo Bohrete u njenom istorijskom i društvenom kontekstu“, hebr.), *Pe’amim* 118 (2009), str. 125 – 175.
- ³⁰ Uopredi David Bunis, “On the Incorporation of Slavisms in the Grammatical System of Yugoslavian Judezmo,” *Jews and Slavs* 9, Festschrift Professor Jacob Allerhand, ed. W. Moskovich, Jerusalem and Vienna: Hebrew University of Jerusalem, 2001, 325-337.
- ³¹ Za opšte karakteristike bosanskog jevrejskošpanskog, vidi doktorsku disertaciju Kalmija Baruha “Der Lautstand des Judenspanichen in Bosnien”, Univerzitet u Beču, 1923 ili njegov članak “El judeo-español de Bosnia” u *Revista de la Filología Española* XVII (1930): 113-154; kao i Anton Kovačec, “Les séphardim en Yougoslavie et leur langue (d’après quelques publications yougoslaves),” *Studia romanica et anglica zagrebiensia*, XXV-XXVI (1968): 161-177 i Muhamed Nezirović, “Judenspanisch,” *Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens - Lexicon der Sprachen des Europäischen Ostens*, Klagenfurt: Wieser Verlag, 2002, 101-116. Za više o fonetici i fonologiji bosanskog jevrejskošpanskog, vidi: Alica Knezović, “Fonetika i fonologija židovsko-španjolskog govora u Sarajevu”, magistarski rad, Univerzitet u Zagrebu, 1986.
- ³² Laura Papo Bohoreta (dalje u fusnotama: LPB), *Pasensia vale mučo* (neobjavljeni rukopis koji se čuva u Arhivu Grada Sarajeva, Ostavina LPB), str. 9 [...] *esto ja sientto de kuando kunava jo a los ermanikjos*. Svi rukopisi LPB navedeni u ovom članku se čuvaju u Arhivu Grada Sarajeva.
- ³³ LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 48: [...] y a la kitara le vamos meter un *kulčinadikjo* [...]

- 34 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str.41: Bendičo *palikjo* de un tiempo!
- 35 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str.25: Komo el *perikjo* va tornar.
- 36 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str.25: Beve un *sorvikjo*, todas beven.
- 37 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str.40: Toma, agora, todas una *tasikja* de leče.
- 38 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 25: Las *vizinikjas* le inčeron los mejijos!
- 39 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str.29: El perdido stava eskrieviendo no se luke en el *tefterikjo*!
- 40 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 26: Ariva faziremos konduču, mos faziremos *zelenikjas*, veras komer, veras batir el diente!
- 41 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 50: Son buenos lus *javanikjus*.
- 42 LPB, *Pasensia*, rukopis, str. 8: *Rikjo* no so, ja saveš, ama kuando me kantan las fižikjas, no mi trukava por el mas gevir de la sivdat.
- 43 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 39a: I tu, *pretikja*! Ketal te kamina a ti el fečo?
- 44 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 30: A tus anjos hue yo, muj rizona y *haraganikja*, y la verdat ke te diga: abolada, abolada.
- 45 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 19: *Čikjo* gusto hue kuando la resivio tu Ašer – el ministro prezidenti.
- 46 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 36: Dizen ke eja esta tan alta ke tu no li puedis vinir ni al *ombligju*!
- 47 LPB, *Esterka*, rukopis II akto, str. 22: Si va ver la *pingja* i algo de apetitozo – naldo jo!
- 48 LPB, *Pasensia*, rukopis, str. 12: *Bendigja* al Kriador ke no les da mala vida.
- 49 “Josefiko,” “Tija Strulača jeva mal kun il jarnu,” *Jevrejski glas* 52 (1932): 5. Salgu jo ahuera i lis *didju*, ki mi *didjan*, ki keru i jo saver luke es esta ribultina, la ora urada?
- 50 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 49: Tristi di *Merkadikja*!
- 51 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 39b: Si estava *Mošikjo*, *Rafikjo*, *Nisimikjo*, si avia ken ke vos mire komo lavoraš [...]
- 52 LPB, *Hermanidad*, rukopis, str. 49: Aaa, *Petrikjo* i *Jovikjo*!
- 53 LPB *Avia de ser*, II ver. rukopis, str. 9.
- 54 Isto.
- 55 LPB *Tiempos pasados* rukopis. str. 9.
- 56 LPB, *Hermanidad*, rukopis. str. 35, 36.
- 57 LPB, *Esterka*, rukopis, I akto, str. 4.
- 58 LPB, *Esterka*, rukopis, I akto, str. 10.

- 59 LPB, *Esterka*, rukopis, II akto, str. 3.
- 60 LPB, *Esterka*, rukopis, II akto, str. 3.
- 61 LPB, *Esterka*, rukopis, III akto, str. 17.
- 62 LPB, *Shuegra*, rukopis, I akto, str. 20.
- 63 LPB, *Shuegra*, rukopis, I akto, str. 20.
- 64 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 69 [70].
- 65 LPB, *Hermandat*, rukopis str. 69 [70].
- 66 LPB, *Esterka*, rukopis, I akto, str. 7.
- 67 LPB, *Esterka*, rukopis, II akto, str. 10.
- 68 LPB, *Hermandat*, rukopis str. 21.
- 69 LPB, *Shuegra*, rukopis str. 93.
- 70 LPB, *Ožos mios*, rukopis str. 7.
- 71 LPB, *Esterka*, rukopis, I akto, str. 15.
- 72 LPB, *Esterka*, rukopis, I akto, str. 21.
- 73 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 16.
- 74 "Josefiko," "Tija Strulača jeva mal kun il jarnu," *Jevrejski glas* 52 (1932): 5.
- 75 "Josefiko," "Turnandu di la Kisela," *Jevrejski glas* 42 (1932): 6.
- 76 LPB, *Shuegra*, rukopis. str. 2.
- 77 LPB, *Pasensia vale mučo* str. 12.
- 78 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 37.
- 79 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 39^a.
- 80 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 50.
- 81 Izraz potiče od veoma čestog srpskog muškog imena: Jovan.
- 82 LPB, *Hermandat*, rukopis. str. 50.
- 83 LPB, *Esterka*, rukopis, II akto, str. 24.
- 84 MMP, "Tija Strulača en la Makarska," *Jevrejski glas* 50 (1937): 8.
- 85 "Josefiko," "Turnandu di la Kisela," *Jevrejski glas* 42 (1932): 6.
- 86 M. M. P., "Tija Strulača en la Makarska," *Jevrejski glas* 50 (1937): 8.
- 87 "Josefiko," "Turnandu di la Kisela," *Jevrejski glas* 42 (1932): 6.